

ЗАКАРПАТТЯ У ВІДНОСИНАХ МІЖ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНОЮ ТА РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ У РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ. РАДЯНСЬКО-ЧЕХОСЛОВАЦЬКИЙ ДОГОВІР 29 ЧЕРВНЯ 1945 РОКУ

Проанализирован процесс развития дипломатических отношений между Чехословакией и Советским Союзом в годы Второй мировой войны, а также подписание 29 июля 1945 г. соответствующего договора между этими странами. Автор делает вывод о том, что альтернативы присоединения Закарпатской Украины к Советской Украине в тех конкретно-исторических условиях не существовало.

The process of the development of diplomatic relations between Czechoslovakia and the Soviet Union in the World War II and the signing of the treaty between these countries on the 29th of July 1945 are analyzed in this article on the basis of scientific analysis of the international documents, archives data and monographs. The author makes the conclusion that there wasn't any other alternative of annexing of Transcarpathian Ukraine to the Soviet Ukraine at those specific historical conditions.

Після розчленування Чехословаччини її уряд на чолі з президентом Е.Бенешем емігрував до Лондона і у 1940 р. визнаний Англією як офіційний уряд першої республіки в еміграції.

Подкарпатська Русь, як відомо, в березні 1939 р. була окупована фашистською Угорщиною. Щоправда, абсолютна більшість держав світу, в тому числі СРСР, цієї окупації офіційно не визнали. Отже, Закарпаття юридично знаходилося у складі ЧСР, а фактично з березня 1939 р. до кінця жовтня 1944 р. був складовою Угорщини, яка теж обіцяла йому широку автономію.

Слід зазначити, що між СРСР і Чехословаччиною зберігалися дипломатичні відносини саме через уряд у Лондоні, було укладено низку договорів, уряди двох країн досить активно контактували з різних питань воєнного і мирного характеру. З травня 1941 р. в Москві працювала спеціальна військова місія під керівництвом підполковника (з 1943 р. генерала) Г. Піка, завданням якої до початку Великої Вітчизняної війни була передача інформації про Союз та Чехословаччину, зокрема про діяльність лондонського уряду, прийом біженців з окупованої ЧСР (переважно з Підкарпатської Русі) тощо¹. З початком війни до функцій місії входило також формування військових частин на території СРСР і турбота про них.

Цілком закономірно, що у всіх офіційних договорах, під час переговорів, консультацій між офіційними особами двох країн «була присутня» проблема Закарпаття. Це пояснюється, по-перше, тим, у 1919 р. край добровільно увійшов до складу Чехословаччини, яка за 18 років вклала у його розвиток солідні інвестиції і не хотіла втратити цю територію. По-друге, рух за возз'єднання Закарпаття з братами по той бік Карпат особливо активізувався наприкінці 30-х років з ініціативи комуністів.

Аналізуючи архівні документи, зміст договорів, протоколи різних переговорів, можемо зробити однозначний висновок: уряд СРСР, у тому числі Й.Сталін,

© ГРІН Олександр Олексійович – старший викладач Закарпатського державного університету

весь час, до січня 1945 р., твердили, що визнають кордони Чехословаччини до Віденського арбітражу, а отже, Підкарпатську Русь в її складі.

Не було в цьому плані жодних недомовок і в політиці еміграційного уряду Чехословаччини. Виступаючи в червні 1939 р. в Чикаго, президент Е.Бенеш заявив: «Не визнаємо ніякої окупації, а через це наша держава для нас існує далі. Не приймаємо також Віденський арбітражний договір про Словаччину і Підкарпатську Русь»². На підтвердження того, що Підкарпатська Русь залишається складовою Чехословаччини, Бенеш у 1940 р. до складу Державної Ради (малого парламенту) в Лондоні закарпатця П. Цібере, а через два роки ще одного представника із Закарпаття – комуніста І. Петрущака. У 1941 р. уряд Бенеша був визнаний США з окремою приміткою, що й ця країна визнає Чехословаччину в довоєнних кордонах.

У червні 1941 р. уряд СРСР ще раз підтвердив, що визнає Чехословаччину в домюнхенських кордонах. У червні 1942 р. радянський посол Богомолів інформував про це чехословацький уряд офіційно, 9 червня це підтвердив Молотов у розмові з президентом Бенешом³.

8 серпня 1942 р., виступаючи по лондонському радіо, посилаючись на розмову з Молотовим, Бенеш заявив: «Уряд Радянського Союзу не мав ніколи нічого спільного з Мюнхеном... і запевняє владу чехословацьку, що в справах чехословацьких кордонів жодних змін з року 1938 і 1939 не визнає. Стоїть за чехословацькі кордони передмюнхенські»⁴.

12 грудня 1943 р. у Москві з участю Бенеша був підписаний договір про дружбу між СРСР та ЧСР, в якому окремо зафіксовано, що уряди двох країн ніколи не будуть втручатися у внутрішні справи одна одної. Виступаючи після цього по московському радіо, президент ЧСР, крім іншого, заявив, що «нова звільнена Чехословаччина буде народною державою чехів, словаків і народу подкарпатського для цілого нашого тривалого майбутнього».

З наближенням Червоної Армії до польсько-чехословацького кордону 8 травня 1944 р. у Лондоні між урядами двох країн було підписано договір про те, що на перших звільнених чехословацьких землях буде призначений урядовий делегат з відповідним штатом для відновлення чехословацької влади та адміністрації і допомоги командуванню Червоної Армії вирішувати справи воєнного часу.

Таким чином, у період війни проблема Підкарпатської Русі у взаємовідносинах між двома країнами вважалася виключно внутрішньою справою Чехословаччини. СРСР визнавав цей край складовою ЧСР, і питання про перегляд кордонів не ставилося. В теоретичному плані події розгорталися абсолютно нормально.

Зовсім по-іншому відбувався процес розв'язання питання про Підкарпатську Русь на практиці. По-перше, закарпатці, учасники корпусу Л.Свободи, були позбавлені можливості визволяти свою рідну землю. Справа в тому, що корпус був швидко перепідпорядкований іншому фронтові й кинутий у бої за Дуклянський перевал. Можна здогадуватися, що командування Червоної Армії воїнів свободовців на Закарпаття не пустило, щоби ті не розповіли правду про знущання над ними після втечі в СРСР, про «переваги» радянського соціалізму.

По-друге, для чехословацької адміністрації на чолі з міністром Ф.Немецом були визначені для організації нової адміністрації Хустський, Тячівський, Рахівський, Севлюшський, Волівський округи, які взагалі не межували з власне Чехословаччиною. Цим самим дії адміністрації уже з самого початку були приречені на провал. Діяльність чехословацької місії проходила під суворим контролем

командування Червоної Армії (Петров, Мехліс), яке навіть не дозволило доставити із Лондона до Хуста, де знаходився штаб Немеца, радіостанцію для зв'язку з послом ЧСР у Москві Фірлінгером.

По-третє, командування Червоної Армії почувало себе повним господарем на чужій території (Підкарпатська Русь юридично була складовою Чехословаччини, з якою СРСР мав договір про дружбу і невтручання у внутрішні справи. – *Авт.*). Воно контролювало всю ситуацію в краї, створювало свої комендатури, тимчасові військкомати, втручалася в суспільно-політичне життя, здійснювало незаконні акти проти громадян Підкарпатської Русі.

Яскравим прикладом незаконних дій командування Червоної Армії була мобілізація громадян іншої країни на фронт. Часто спекулюючи на бажанні закарпатців якнайшвидше створити необхідні умови для вирішення питання про возз'єднання тоді вже Закарпатської України з Радянською Україною, під час проведення мобілізації уповноважені Червоної Армії нерідко обманювали місцеве населення, а деколи навіть підкупляли його продуктами харчування, грошовими винагородами тощо.

Нині добре відомо, що ненавчені військовій справі юнаки та чоловіки середнього віку були кинуті на фронт і багато з них загинуло на Дарговському перевалі, в інших регіонах Чехословаччини, Польщі тощо. Про них ми зараз дізнаємося із дуже важливих публікацій «Назвемо поіменно».

Глава чехословацької адміністрації Ф.Немец та командувач звільненої території генерал Гасал неодноразово протестували проти таких дій командування Червоної Армії, але ці протести до уваги не бралися. З приводу цих подій в одній із телеграм до Лондона Немец повідомляв: «У справі набору до Червоної Армії я повідомляв письмово і усно командування фронту про те, що вступ до чужої армії вимагає згідно чехословацьких законів рішення президента. Командувач Петров відповів, що наказ про набір дав мені тільки для відома і що його дії відповідають радянським законам»⁵. Тут слід підкреслити, що на той час на території Закарпатської України радянські закони ще не діяли. Отже, дії командування Червоної Армії були грубим свавіллям, втручанням у внутрішні справи іншої держави, порушенням елементарних міжнародних норм.

Паралельно відбувалася мобілізація добровольців до корпусу Л. Свободи, але співвідношення сил було на користь Червоної Армії. Це підтверджують такі дані: до Червоної Армії було мобілізовано понад 25 тисяч закарпатців, а до корпусу Л. Свободи з великими труднощами та всілякими перешкодами лише 6700 осіб⁶. Однак проблему добровольців варто оцінити з іншої точки зору: а тисячі закарпатців, що воювали як на боці Червоної Армії, так і у своєму за громадянською належністю чехословацькому корпусі, внесли гідний і достатній вклад у боротьбу з фашизмом, своїми героїчними діями, а багато хто і життям, зробили все можливе, щоб їх родичі, земляки могли жити вільно, щасливо, за своїм волевиявленням у рідному краї.

Важливий етап у розвитку чехословацько-радянських відносин, у тому числі щодо Закарпаття, розпочався в середині 1944 р. і тривав до першої половини 1945 р.: створювалася нова концепція підходів до вирішення питання про кордони, в тому числі про Закарпаття. 8 травня 1944 р. у Лондоні була підписана угода між СРСР і Чехословаччиною про взамовідносини між чехословацькою владою і радянськими військами на визволеній території. Нею передбачалося, що головнокомандувач радянських військ матиме владу лише в межах зон ведення військових

дій. На решті території вся повнота влади належатиме новій чехословацькій адміністрації в особі її уповноважених.

20 жовтня 1944 р. чехословацький уряд в еміграції прийняв рішення про від'їзд на визволену Підкарпатську Русь урядової делегації на чолі з міністром економіки і відбудови Ф.Немцем. Вже 28 жовтня він прибув до Закарпаття, і радянське військове командування передало в його відання відповідно до вказаної угоди південно-східну частину краю. Ф.Немец створив у м.Хусті канцелярію урядового уповноваженого з президією на чолі та 14 відділами, що мали бути своєрідними філіалами міністерств. Міста Ужгород, Берегово, Мукачево були оголошені прифронтовою зоною, на якій управління здійснювало радянське військове командування за участю Народних Комітетів.

На цьому етапі розвитку подій СРСР почав грубо порушувати раніше укладені угоди, не обтяжуючи себе дипломатичними тонкощами. У листопаді 1944 р. із вступом Радянської армії на територію Чехословаччини, її східну частину – Підкарпатську Русь (Закарпатську Україну) СРСР порушив одразу одну угоду і два договори: угоду від 18 липня 1940 р., договір від 12 грудня 1943 р., що фіксували визнання кордонів Чехословаччини на 1 січня 1938 р., а також договір від 8 травня 1944 р.⁷

Від населення краю тоталітарний режим СРСР приховував геноцид проти народів, які його населяли, страхіття ГУЛАГу, видаючи це за допомогою комуністів Закарпаття як брехню буржуазної преси. Зарубіжна преса того часу зазначала, що з прибуттям радянських військ на територію Закарпаття центральні засоби масової інформації і радіомовлення СРСР трималися осторонь пропагандистської кампанії на користь возз'єднання. Зате київські газети і радіомовлення стали її рупором⁸. Дослідники задаються питанням: якою мірою ця позиція відбивала реальний стан і чи була це тактика Кремля? В. Маркусь вважає, що «йшлося про співпадіння устремління самого українського народу до об'єднання у єдиній державі та імперських зазіхань СРСР, котрий прагнув здобути важливий трамплін у дунайському басейні»⁹. «Не виключено, – продовжує автор, – що київський уряд виявив ініціативу щодо розв'язання карпато-української проблеми, а отже, патріотичні мотиви відігравали головну роль»¹⁰.

На нашу думку, дослідник дещо переоцінив фактор патріотизму (хоч він і мав місце) і недооцінив підступність і зухвалість подвійної політики Й.Сталіна, який ще з молодих революційних років відповідав за «національне питання» в ЦК РСДРП(б), безпосередньо керував процесом утворення СРСР і був неперевершеним майстром закулісних інтриг, особливо у такому складному питанні, як національне. Враховуючи надзвичайну централізацію влади в руках радянського диктатора і підконтрольність всієї преси в СРСР ЦК ВКП(б), яким одноосібно керував Й. Сталін, важко припустити, що все це робилося без його відома й особистого втручання.

Виходячи з вищенаведеного, не міг з власної ініціативи серйозно ускладнити відносини СРСР із союзниками по антигітлерівській коаліції і досвідчений сталінський висуванець М. Хрущов, який обіймав найвищу партійну посаду в Україні. Отже, на нашу думку, саме Й. Сталін «поклавши око» на Закарпаття і особисто втрутившись у цей складний процес на завершальному етапі, возз'єднання, визначив майбутнє Закарпатської України. Решта була справою дипломатичної техніки та ідеологічної тактики.

Радянське військове командування через Народні Комітети чинило всілякі перешкоди у виконанні чехословацькою урядовою делегацією в м. Хусті покладе-

них на неї законних функцій, а саме: а) не дозволяло встановити між нею і чехословацьким урядом постійний радіозв'язок; б) заважало організувати набір своїх громадян на військову службу до чехословацької армії, водночас масово, використовуючи бідність переважної більшості населення краю, за матеріальну винагороду набирало до лав Радянської Армії місцевих добровольців; в) ізолювало чехословацьку адміністрацію, оголосивши більшість території Закарпаття прифронтовою зоною; г) проводило масове інтернування угорського, німецького, словацького і частини українського населення на шахти Донбасу, до районів Уралу і навіть Сибіру; д) організовувало та ідеологічно через Народні Комітети підтримувало щоденні збройні провокації з боку «народної дружини» Севлюшського ОНК, наслідком чого стало прийняття НРЗУ Декрету № 15 від 5 грудня 1944 р. «Про припинення зв'язків НРЗУ з Уповноваженим уряду Чехословацької Республіки», після чого він разом з адміністрацією залишив територію Закарпаття і виїхав до Словаччини.

Усе це супроводжувалося посиленою ідеологічною обробкою населення визволеної території: 1) події місцевого значення висвітлювалися у центральній пресі України, а на завершальному етапі возз'єднання - навіть у рупорі ЦК ВКП(б) газеті «Правда»; 2) населення краю «оберігали» від знань про радянську дійсність навіть шляхом перепідпорядкування чехословацького корпусу для ведення бойових дій на безнадійних, з точки зору військового мистецтва, напрямках поза межами Закарпаття з метою недопущення зустрічей населення краю зі своїми земляками - свідками і жертвами ГУЛАГу, геноциду сталінського режиму проти власного народу.

Як зазначалось вище, останню крапку над «і» у вирішенні питання про подальшу долю Закарпаття поставив радянський диктатор Й.Сталін, змінивши на початку 1945 р. офіційну позицію СРСР у дипломатичних відносинах з чехословацьким урядом. 23 січня 1945 р. у відповідь на лист Е. Бенеша, в якому висловлювалося «враження», ніби радянський уряд хоче в односторонньому порядку вирішити питання про Закарпатську Україну, керівник СРСР вперше відкрито заявив, що з процесами в Закарпатській Україні і з волевиявленням народу доведеться рахуватися. У відповідь президент Чехословаччини несміливо наполягав на тому, щоб перенести розгляд цього питання на післявоєнний період з винесенням його на міжнародну конференцію. Така позиція аж ніяк не влаштувала радянського керівника, який, не відповівши на цю пропозицію, дав завдання дипломатам прискорити підготовку до двосторонніх переговорів, які розпочалися в березні 1945 р.

На цих переговорах Е. Бенешу вдалося тільки поставити питання про визнання кордону між Закарпатською Україною і Словаччиною, в східних районах якої проживало близько 150 тис. русинів-українців. У зв'язку з цим радянська сторона погодилася обговорити питання про оптацію населення в цьому регіоні. Питання про компенсацію Чехословаччині інвестицій, вкладених у міжвоєнний період в економіку Підкарпатської Русі, до уваги не було взято¹¹.

Перша офіційна заява чехословацького уряду, як зазначають дослідники, де він зобов'язався «відступити карпато-українську територію Радянському Союзові» була включена до урядової програми, прийнятої у м. Кошіце 5 квітня 1945 р¹² У ній визначалося, що проблему Закарпаття «буде розв'язано відповідно до волі українського народу Закарпатської України, виявленої демократичним шляхом, і в дусі дружби між Чехословацькою Республікою та Радянським Союзом»¹³.

Ще під час зустрічі з В. Молотовим 17 березня 1945 р. Е.Бенеш прямо заявив, що існують всі необхідні умови для возз'єднання Закарпатської України з Радянською. Він вважав, що цей акт потрібно буде оформити міжнародним договором, котрий був би підписаний після встановлення президентом контактів з політичними лідерами в Празі»¹⁴.

Отже, долю Закарпатської України було вирішено. Керівництво СРСР, не бажаючи чекати мирної конференції, одразу ж після закінчення війни запросило вже новий прокомуністичний уряд Чехословаччини для підписання договору про передачу Закарпаття СРСР.

Завершальним етапом цього процесу стало підписання 29 червня 1945 р. Договору між Чехословацькою Республікою та Радянським Союзом про Закарпатську Україну. Чехословацький прем'єр-міністр З.Фірлінгер та державний секретар закордонних справ В.Клементіс підписали його від імені ЧСР. Від СРСР міжнародний акт було підписано Народним комісаром закордонних справ В.Молотовим. Уряд СРСР надавав цьому Договору великого значення, про що засвідчила присутність Й.Сталіна на церемонії його підписання. Уряд УРСР було представлено П.Рудницьким. Характерно, що ніхто із керівництва НРЗУ не був запрошений на цю урочисту церемонію. Члени НРЗУ чекали рішення можновладців в Ужгороді.

Перша стаття Договору проголошувала: «Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору 10 вересня 1919 р., укладеного в Сен-Жермені ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується в згоді з бажанням, виявленим населенням Закарпатської України і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки»¹⁵.

У цій же статті договору зазначалося, що кордони між «Словакією» і Закарпатською Україною, які існували до 29 вересня 1938 р., стають з внесеними змінами (район Чопа) кордонами між СРСР і ЧСР, згідно з картою, що додавалася¹⁶. Без змін залишався також кордон з Угорщиною. Згідно з окремим протоколом до договору між СРСР і ЧСР від 29 червня 1945р. жителям Закарпаття чеської та словацької національностей надавалося право оптації. Це ж стосувалося українців і росіян, що служили в чехословацькій армії. Українці і росіяни, що знаходилися в Чехословаччині, могли переселитися на Закарпаття¹⁷.

22 листопада 1945 р. радянсько-чехословацький Договір про Закарпатську Україну було ратифіковано тимчасовими зборами ЧСР, а 27 листопада Президією Верховної Ради СРСР. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. у складі УРСР було утворено Закарпатську область, а з 25 січня 1946 р. на її території було запроваджено законодавство УРСР.

На основі проаналізованих першоджерел та інших матеріалів можна зробити висновок, що альтернативи приєднанню Закарпатської України до Радянської України в тих конкретно-історичних умовах не існувало.

1. *Болдижар М.* Краю мій рідний. – Ужгород, 1998. – С. 91. 2. *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1996. – С. 37. 3. Там само. – С. 37. 4. *Болдижар М.* Краю мій рідний. – С. 92. 5. Там само. – С. 94. 6. Там само. 7. *Россовська М.І.* Й Сталін., Е.Бенеш і Закарпаття восени 1944р. // *Карпатика.* –

Вип. 2. – 1993. – С. 211–212. **8.** *Маркус В.* Приєднання Закарпатської України до Радянської України. – К., 1993. – С. 59. **9.** Там само. **10.** Там само. **11.** *Макара М.П.* Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). – Ужгород, 1995. – С. 45. **12.** Там само. – С. 65. **13.** Там само. **14.** Там само. – С. 64. **15.** *Шляхом жовтня.* Зб. док. – Ужгород, 1965. – Т.VI. – С. 284. **16.** Там само. **17.** *Макара М.П.* Цит. праця. – С. 52.